Два дні із уст в уста передавалася достовірна чутка: "Сам Михайло Олександрович, брат царя, їздить по селах на білому коні й наказує розбивати економії поміщиків",

Я собі ясно уявляв тільки коня: ніздрі в нього пашать вогнем, дугою шия, трубою хвіст, а тоненькі ніжки зовсім не торкаються землі. Такого коня я бачив у шапошника на фотографії під люстерком. Вгорі на картці було написано: "На пам'ять о моей военной службе", а нижче на коні скакав із пістолетом у руці сам шапошник. Вся його постава дихала войовничим запалом і відвагою, тільки голова чомусь визирала із круглої дірки і дивилася виряченими очима просто на вас.

Звечора біля нашого двору таємниче радилися сусіди, а на ранок майже в кожному дворі з'явилася яка-небудь річ, що перед нею домашні кліпали очима, точнісінько як войовничий солдат на фотографії у шапошника. Він цієї ночі приніс із маєтку бюст якогось генерала, а сусіда через вулицю приволік трюмо більше за хвіртку і поставив біля хати. Діти перед ним показували собі язики й верещали.

Кривий швець приволік дволемішний плуг, а в кого були коні, ті цієї ночі дістали цукру й пшениці.

У нас в хаті теж з'явилися круглі рамки, поручень із потрісканою головою лева і книжка в блакитних палітурках. Вона була надрукована дрібніше за Біблію, яку щосуботи читав мій батько, і я вирішив, що блакитна книжка, мабуть, цікавіша за батькову Біблію. В той час я писав ще тільки "по трем косым", і читав тільки по складах, і тому зміст книжки залишився для мене нерозгаданий.

За три дні у місті з'явилася каральна експедиція губернатора Оболенського, і по всіх криницях посолоділа вода. Кривий швець не міг укинути дволемішного плуга в криницю, а самого вода покривала з головою,— у криниці й знайшли його, вже посинілого. А Степан, що жив

на шляху, віз до двору бараболю із поля, а назустріч козаки з накостричеиими чубами:

— Чому шапки не знімаєш перед губернатором?

І на другий день Степан лежав уже в труні. На його покреслене червоними пружками обличчя з страхом дивилося четверо осиротілих дітей.

Я заховав блакитну книжку на комин, а інші закопували панські речі в землю, зверху навіть садили дерева.

Шапошник, бравий вояка, спересердя відбив генералові носа і вкинув його бюст у вихідник, але генерал не хотів поринати, скільки не товк його дрюком шапошник. За цим клопотом його й застали козаки.

Тоді ж мені вперше заманулося все це списати, як у блакитній книжці, і послати до газети чи журналу, бо про таку розправу могли й не знати люди, як, мабуть, не знали й про той закуток, де ми жили, бо його бачили добре хіба що шуліки, що літали в небі. Я цього не зробив із двох причин: по-перше, довкола все ще нишпорили козаки, а по-друге — писав я тоді тільки "по трем косым".

Коли ж я згадав про це через двадцять років, то вже книжки не міг знайти, бо навіть і піч стояла вже на зовсім іншому місці. Проте я не шкодую, бо таємницю блакитної книжки я й без неї розгадав, хоч і став із того зовсім сивий в тридцять літ. І тепер мені шкода, що я вже не можу, як було за дитинства, надіти на голову солом'яний брилик, сісти біля матері в кубелечко на возі (а позаду під чорною шкурою квас або пряники) і їхати на ярмарок.

Виїздили здебільшого на ніч. Сонце вже хилилося за синю смугу, курява починала рожевіти, назустріч пастушки гнали з поля череду, а у вузьких вуличках, обставлених тинами, тягло з сливників тонким

припахом диму. Сизими пасмами він продирався крізь густе листя, і від запашного духу здавалося так затишно там, під обтяженими врожаєм деревами.

Віз ритмічно цокотів колесами й повільно то підіймався на гору, то легко котився у балку, а попереду виступав си-ній-синій ліс, і страх починав смикати за волосся. Потягне то теплом, то вологою, солодкий дух конопель нагадає, що завтра на ярмарку будуть продавати гори меду просто із ночов. У медяному ряду завжди сила бджіл, і їхнє гудіння покриває навіть лазаря сліпців.

"Коли б тільки хто не пограбував у лісі",— думаю я і щосили вдивляюся в зелені печери й напружую слух. Десь по баюрах, стрибаючи по корінням, торохтить порожній віз. Він котиться нам назустріч. Потім його ніби хтось ковтає. Зупинився? Значить, це злодії під'їхали до дороги й чекають на нас

А в лісі вже запанували вогкі нашорошені присмерки, кущі одяглися в чорні киреї, мовчазні стовбури стали ще вищі, і глухе вуркотіння коліс у глибокій колії чулось уже ніби з льоху. Згодом і цей звук зовсім затихає, тоді я чую, як спереду в кущах починає щось ворушитись: ось сухо хруснула гілка; мабуть, хтось лізе. Ось зашамотіло листя, і, нарешті, я бачу, як два величезні розбійники вискакують на дорогу й починають снувати її валом. А кінь усе так же повільно суне вперед. Я злякано штовхаю маму, але вона зморена, спить, схиливши голову на рептух з сіном. Тоді я сам хапаю в тремтячі руки віжки й починаю точити коня назад від кущів, але злодії вже схопили мене й скидають на землю. Від болю й страху я кричу одне слово:

— Мамо!

— Ти вже прокинувся? — говорить мати з-під ятки.— Умийся, синку, он із цеберки!

Я все ще боязко обводжу довкола очима. У хмарах куряви між тополями здіймається біла церква, на дзвіниці аж захлинаються дзвони, а під хрещатою огорожею на різні голоси іржуть коні. Поруч сидять на землі сліпці і на релях гудуть, як джмелі. Над майданом, засипаним людьми, як маковим зерном, сяє сонце, аж сліпить.

Тому ще й тепер, коли я з-під старенького вітряка за школою побачу візок, запряжений конячиною, я проводжу його очима, аж доки він не зникне у м'яких контурах левадок. Тоді я думаю: він зараз покотиться вниз, і до нього там привітно закивають червоними головками маки. Під колеса буде уперто лізти на дорогу, хоч уже й потовчена, вусата гудина гарбузів, а через тини виглядатимуть повновиді жоржини, гостро душитимуть запашні полині, розкидані по закону, як срібло. Далі дорога поповзе на пагорок, де умліває під сонцем, мов розхристаний сніп, ошестикрилений вітряк.

Узимку поле за школою вмирає під білою пеленою снігу. Безліч запаленої то від сонця, то від місяця крижаної луски гасне тільки в тіні. Біля вітряка вона, синя й густа, лежить на снігу, мов простелена хустка, а під левадками й не добереш, де тінь кінчається, а починаються дерева. В блакитному повітрі легкою мрією носяться сніжинки і ніби здригаються від рипу чобіт. Високо і струнко здіймається над хатами солом'яний дим.

Влітку над вітряком у пекучому небі часто кружляють шуліки. Внизу лежить заквітчане левадками, гаями й садками моє місто. Дні там схожі на хатки — такі ж одноманітні, такі ж дрімливі, такі ж повільні, як повільне у небі кружляння шулік. .

Шуліки пливуть собі далі. Під ними вже кінчалося місто, останньою від поля стояла наша хата. У садку чотири дубки і кущ берестків, а ясенки не встигали звестись, як батько вже рубав їх на шпиці.

Батько майстрував колеса, йому допомагали мої брати, а я, не здатний утримати сокиру, мусив шукати долі, як шуліка поживи, по інших світах.

Про це я згадав далеко пізніше, коли з червоним загоном скакав до лісу, де засіла завзята банда Харюка.

Мимо бігли долини, байраки, горби, а буйна сила все рвалась у простір. Земля упливала з-під ніг, і ритмічно рипіло сідло. Кров бурхливо билась у жилах, а очі сягали за найдальший обрій. Я осягнув своїм поглядом землю. Вона була прекрасна в ідей момент: на ній був лише барвистий килим із лугів та ланів, а по узгір'ю окантовкою синіли ліси. Аж ось блиснув Буг, як клинок, і знову зник в очеретах. Зазеленів і другий берег, круто збігаючи до води... І враз я побачив отамана Харюка.

Він з'явився на узліссі з першими променями сонця з ватагою вершників позаду. Вони зупинилися на якусь хвилинку, як сліпці, що відчули сонце, потім відділилися від лісу і, ніби не торкаючись землі, понеслися в поле. Попереду ватаги під жовто-блакитним'прапором скакав юнак.

Із-за гори підвелася бузкова смуга Сумівського лісу. Вона тяглася аж до обрію. Туди отаман Харюк мусив дістатися із своїм загоном. Він гордовито озирнувся довкола і скам'янів. Назирці скакав ще більший загін з червоним прапором над головами. Попереду, нахмуривши чоло над горбатим носом, летів, ніби не торкаючись землі, командир, схожий на нього, як викапаний.

Думка блискавкою мигнула в голові Харюка: "Далі від Бугу, від річки, далі від води!"

І через хвилину зелений загін розсипався в лаву і, виблискуючи на сонці шаблями, вскач попрямував у степ. Але пізно: червоні вже

перетяли путь і все більше тиснули зелених до води. Командир на сірому коні вже глузливо кривив свої соковиті уста. У отамана Харюка страх застрибав у очах і м'язи вперше дрібно задрижали.

— Стій! — уже істерично викрикнув він.—Врозтіч, хто куди!

Вершники на момент круто збили коней і потім з тваринним криком кинулись у різні кінці.

Отаман Харюк стояв ніби скам'янілий, аж доки розбіглась його ватага, зміряв очима віддаль до Бугу і через луки полетів до води, йому б тільки дістатися на протилежний берег, він тоді й під кулями буде сміятись. Він був певний, що історія послала його на герць, і віками приспана сила тепер несла його на крилах до води.

Ось і берег. Рогіз, осока, очерету ліс і кушир далеко тяглися по воді. Нагло кінь ніби спіткнувся, і Харюк ледве втримався на сідлі. З силою кінь висмикнув ноги, що ніби присмоктались до трави, але друга пара загрузла ще дужче. Під ним була трясовина. До чистої води дістатися було неможливо.

Вирвавши коня на грунт, Харюк кинувся в інший бік, і тут була соковита трясовина. А з степу наближався вже червоний загін.

Мов зацькований звір, носився отаман Харюк по зелених луках і гострим зором зиркав то на болото в осоко-ристому вінку, то на червоний загін, що вже копитами збивав на луках квітки і колом скакав до води.

Отаман Харюк зупинився. Рясний піт біг по його сполотнілому виду. Він ще раз глянув уже разом зі мною на той протилежний бік: там спокійно паслися на луках корови, вівці чорним клубком котилися в балку, де, зморений працею, ступав за плугом по твердому грунту селянин.

Ще далі, в червоному мареві, лежав байрак, а за ним димилось село.

На протилежному боці панував уже спокій, там дівчата вже співали інших пісень, а червоні маки свої пелюстки розплескали над кам'яницями. Отаман Харюк глянув і на сонце, і йому потемніло в очах.

Коли наші коні вдарилися стомленими грудьми, я побачив на жовтому лузі блакитну тінь Марка Проклятого Сонце здіймалося все вище, і з кожною хвилиною тінь ставала все коротша. Харюк кинув зброю і віддав червоним свого знесиленого коня.

Українські степові дороги, сонце, і вітер, і вітроногі наші коні злилися з нами в одно гармонійне. В диму червоного багаття ми линули услід за двоголовим польським орлом на захід. Ми кружляли над широкополою Україною вище за шулік, що колись плавали над замріяними вітряками, кулеметний клекіт і грім гармат заганяли за хмари орлів, миготіли розпластані в лободі села, над водою плакали гіерби, а містечка і міста губили лік різним владам і отаманам.

Тут невмиті будиночки ховались по завулках, вечірні присмерки лоскотали тендітні звуки старовинних балад чи романсів. Старі, злинялі реєстратори й діловоди щовечора вдихали на гайках вечірню прохолоду. Вони, мов черви, вилазили із своїх дірочок, обнюхували сліпими рильцями повітря і, як тільки кінь лязгав стальними копитами, поспішно заповзали назад до своїх гнізд, протухлих ще дідівським потом. На ногах у них були виступці з валу, і кроки червоних у завулках гриміли їм, як грім.

— Коли ж ти повернешся, коханий? — питала мене дівчина з блакитними очима, кладучи до польової сумки матіоли. Крізь маркізет у неї на грудях просвічував, значок: "Не ридай, а здобувай!".

На захід летіли літаки, і в небі стояв кулеметний клекіт. Я здибив свого коня і відділився від землі.

— Ніколи!

Минуло десять років. Біля Збруча ущухли гармати, в лісах позаростали потаємні стежки, коні струсили сідельця, і мій маузер насторожено повис на стіні. Настали будні революції.

І тільки тепер я. зміг здійснити свою дитячу мрію: "Написати, як у блакитній книжці, кілька сторінок і послати до газети чи журналу".

Тільки тепер моя книжка вже не вміститься на комині, і кольору вона гарячого, як багаття. В ній місто, в ній село, в ній нові заводи й Дніпрельстан.

У ній наше радянське життя. І коли я тепер ходжу по вулицях, іноді випливають назустріч блакитні очі, тоді я згадую матіоли і звуки балад чи романсів. Очі тануть у вечоровій імлі, а я все ще бачу, як вітер віє над розплесканими хлібами по широкополій Україні і крутить дим над заводами. Мій вітряк за школою, буйними вітрами обезкрилений, доживає під сонцем останні дні, хоч над ним ще кружляють шуліки, але все частіше у пекучому небі туркоче мотор, а внизу куриться битим шляхом заквітчане садками моє місто. І пригадую я там дні, схожі на хатки — такі ж одноманітні і повільні, як повільне в небі кружляння шулік.

Харків, 1929